

**Szulejmán politikájának hatása
a reformáció terjedésére**

Jelige: SNT011

Pályamunka lezárásának dátuma: 2023. január 9.

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	1
II. Kitekintés.....	1
III. A reformáció terjedése Magyarországon 1541-ig.....	2
1. Kezdeti évek	2
2. A reformáció terjedése Magyarországon a mohácsi vész után	4
IV. Az oszmánok viszonya a keresztyénséghez a XVI. században	7
V. Reformáció Erdélyben.....	8
1. Az ifjú uralkodó.....	8
2. Az erdélyi reformáció.....	9
VI. Reformáció helyzete a török hódoltság területén.....	10
1. Közigazgatás.....	10
2. Római katolikusok helyzete	11
3. Reformáció terjedése	11
4. A megmaradt templomok sorsa.....	13
5. Az iszlám misszió.....	14
VII. A reformáció terjedése a Német-római Birodalomban.....	16
VIII. Reformátori vélemények a törökökről.....	17
IX. Összegzés	20
Irodalomjegyzék.....	22

I. Bevezetés

A Római Katolikus Egyház számára már 1453-tól kiemelten nagy veszélyt jelentett a török terjeszkedés. A keresztyének a XV. században Nándorfehérvárnál még sikeresen vissza tudták szorítani a török előrenyomulást, azonban ez I. Szulejmán szultán uralkodásának az idején jelentősen megváltozott. A katolikus egyház számára a külső nyomás mellett a belső nehézségek is fokozatos feszültséget és folyamatos problémákat okoztak. A keresztyén uralkodók a hatalom és az országuk bővítése érdekében gyakran kerültek szembe egymással. Jelentős ellentét volt I. Ferenc francia király és V. Károly német-római császár között. Kettőjük küzdelmébe I. Szulejmán szultán is becsatlakozott a francia király oldalán.

Dolgozatomban ezen történések mellett a legnagyobb figyelmet a magyarországi eseményekre, kifejezetten a hódoltság területét érintő fontos kérdésekre helyeztem. Magyarország 1526-ban Mohácsnál történelme egyik legnagyobb vereségét szenvedte el. Politikai és gazdasági válság lett Magyarországon. II. Lajos király is életét vesztette a harctéren. A fiatal király halála után Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd egymással szembeni harcai jellemezték Magyarország helyzetét. Országunk sorsa később sem változott jobbra. 1541-ben az ország három részre szakadt.

A Római Katolikus Egyháznak a török támadások és a keresztyén uralkodók egymás elleni harcai mellett szembe kellett néznie a reformációval is. Európa középkori történelmét kutatva azt tapasztalhatjuk, hogy egy erős egyház volt a Római Katolikus Egyház, amely mögött európai nagyhatalmak és emberek milliói álltak. A reformáció ennek ellenére terjedni és erősödni tudott. Kérdés az, hogy kinek, vagy minek köszönhetően. Korunk több történésze, illetve több reformátor úgy vélekedett, hogy a törökök jelentősen hozzájárultak a reformáció nagyobb térnyeréséhez. Igyekeztem dolgozatomban felkutatni ennek az állításnak a lehetséges tényeit a fentebb írt történelmi események figyelembevételével. Kíváncsi voltam arra, hogy I. Szulejmán szultán uralkodása idején milyen események, illetve milyen szultáni intézkedések segítették, vagy hátráltatták a reformáció terjedését Európában, elsősorban Magyarországon.

II. Kitekintés

Mielőtt részletesebben taglalnám a XVI. századi eseményeket, kiemelt figyelmet kell fordítani több XV. századi történésre is. I. Szulejmán szultán előtt is uralkodtak kiemelkedő szultánok az Oszmán Birodalom élén, többek között II. (Hódító) Mehmed (1451-1481), aki 1453-ban Konstantinápolyt, a Bizánci Birodalom központját sikeresen el tudta foglalni, az

oszmánok szilárdan megvetették lábukat a Balkánon. II. Mehmed szultán Konstantinápolyt (Isztambult) tette meg az Oszmán Birodalom fővárosává, mely kiváló logisztikai bázist jelentett a birodalom számára.¹ II. Mehmednek 1456-ban Nándorfehérvárnál nem sikerült győznie, köszönhetően Hunyadi János vezetése alatt álló keresztyén seregeknek.²

I. Szulejmán édesapja, I. Szelim szultán (1512-1520) rövid ideig uralkodott, de az ő nevéhez is több sikert lehet társítani. Győzelmet aratott az egyiptomi és a szíriai mamelukok felett, az elfoglalt területeket pedig a birodalmához csatolta.³ Mekka és Medina is az Oszmán Birodalom része lett. Szelim szultán miután a kalifát Isztambulba vitte fogolyként, ő és utódai lettek az iszlám vallás vezetői.⁴

1520-ban Szelim szultán elhunyt, trónon fia, I. Szulejmán követte. Nagy Szulejmánként, illetve Törvényhozó, Törvényalkotó Szulejmánként is gyakran emlegették.⁵ Fontosnak láttam, hogy ebben a dolgozatban röviden írjak a szultán életéről is, mégis csak az ő politikájának hatásait vizsgáltam. Szulejmán szultán 1494. november 6-án született Trabzonban. Édesapja, a későbbi I. Szelim ekkor szandzsákbég volt. Szulejmán 1509. augusztus 6-án Kaffa szandzsák bégje lett. Szelim és testvérei között a trónért harc dúlt, mely küzdelemben az apja oldalán Szulejmán is részt vett. Szelim győztesként zárhatta a harcokat, 1512-ben ő lett a szultán, Szulejmán pedig a trón várományosa. Édesapjának nem adatott meg hosszú uralkodás, 1520-ban elhunyt, Szulejmánt a fővárosba hívták. 1520. szeptember 30-án történt a díván előtti bejelentés Szelim szultán haláláról. I. Szulejmán szultán trónra lépési ceremóniáját másnap tartották.⁶

Ami 1456-ban Mehmed szultánnak nem, az 1521-ben, közel egy évnyi uralkodás után Szulejmánnak sikerült: Nándorfehérvár a törökök kezére került.⁷

III. A reformáció terjedése Magyarországon 1541-ig

1. Kezdeti évek

X. Leó pápa 1515-ben meghirdette a búcsúcédulák árusítását. Ennek célja, hogy elég pénzt tudjon összegyűjteni a Szent Péter-bazilika építésének befejezéshez. Az embereket kihasználó

¹ vö. ÁGOSTON: Európa és az Oszmán hódítás (2014), 15.

² vö. HEGYI – ZIMÁNYI: Az Oszmán Birodalom Európában (1986), 10-11.

³ vö. ÁGOSTON: Európa és az Oszmán hódítás (2014), 15.

⁴ vö. HEGYI – ZIMÁNYI: Az Oszmán Birodalom Európában (1986), 11.

⁵ uo.

⁶ vö. ÁGOSTON: Európa és az Oszmán hódítás (2014), 9-13.

⁷ vö. HEGYI – ZIMÁNYI: Az Oszmán Birodalom Európában (1986), 11.

cselekedet ellen már Luther Márton előtt is több teológus fellépett. Luther Márton 1517. október 31-én tüzte ki a wittenbergi vártemplomra tételeit.⁸

Magyarországon már 1517-ben népszerűvé váltak Luther nézetei. Ez annak volt köszönhető, hogy ekkor már a Magyar Királyság területén nagyszámú német lakosság élt, főként a városi-polgári szászok. A huszitizmus hatása, a ferences és a pálos rendeken belüli lelki megújulási mozgalom is hozzájárult ahhoz, hogy követőkre találjon a reformáció tanai Magyarországon is.⁹

A Magyar Királyság fővárosában, Budán működtek az első olyan magyarországi prédikátorok, akik szimpatizáltak a reformációval. Cordatus Konrád, Mária királynő gyóntatója és udvari papja is szimpatizált Luther Márton tanaival. Cordatus 1522-ben átvette a budai parókiát. Elődje Speratus Pál volt, aki szintén a lutheri tanok képviselője volt. Mivel a királynő udvari papi tisztsége megüresedett, a megüresedett helyet Henckel János töltötte be. Személyéről tudni kell, hogy humanista, de egyben reformáció iránt érdeklődő prédikátor volt. A budai iskolával kapcsolatban érdemes említést tenni még Windscheim Vítusról és Grynaeus Simonról is, mindketten szimpatizáltak a reformációval. Ekkor a reformáció jelentős hatásokat a vidéken nem tudott elérni, azonban Mária királynőnek köszönhetően a reformációt képviselő prédikátorok szabadon hirdethettek az új tanokat a királynő birtokain és a szabad királyi városokban.¹⁰

Az említett szabad királyi városok polgárai voltak a legnyitottabbak a reformációra, fontos itt megemlíteni, hogy nem csak a német, hanem a magyar és a szlovák polgárok körében is teret tudott nyerni a reformáció. A polgárok közül kerültek ki az első magyarországi Wittenbergben tanult diákok: Baumheckel György Besztercebányáról és Cziriák Márton Lőcséről.¹¹

A nemesség körében ez idő tájt két „párt” működött, az egyik az udvari párt, a másik a nemzeti párt. Amíg udvari párthoz sorolandó főurak támogatták a reformációt, addig a nemzeti párthoz tartozók - többek között Szapolyai János - ellenezték azt. Szapolyaiék német ügyet láttak a reformációban. A dolgozatom témája miatt hangsúlyozom, hogy a török veszély már ekkor is hatással volt a reformáció terjedésére. Attól tartottak, hogy az reformáció támogatása miatt a pápa és a római katolikus uralkodók a törökök támadása esetén nem fognak segítséget nyújtani. Parasztháborútól is tartottak, nem alaptalanul. 1514-ben volt már Magyarországon parasztháború, illetve 1523 és 1525 között a német területeken is zajlottak parasztháborúk,

⁸ vö. FAGGYAS (szerk.): 500 éve reformáció (2015), 24-25.

⁹ i.m., 41.

¹⁰ vö. KÓNYA: Szlovák reformátusok a XVI-XVIII. században (2013), 12.

¹¹ i.m., 13.

többek között Luther írásai miatt. Luther ezektől a háborúktól elzárkózott, de ennek híre csak később jutott el a magyarországi főurakhoz.¹²

A nemzeti párt a mohácsi tragédia előtt is fellépett az országgyűléseken a reformáció hívei ellen. Az országgyűlés megszavazta az 1523. évi LIV. tc.-et, mely tartalma szerint a hitújítás tilos, a lutheránusokat Szűz Mária ellenségeinek nevezték. A törvénycikk azt is kimondta, hogy a reformáció tanainak követőinek halálbüntetés és vagyonelkobzás jár. 1525-ben a hatvani országgyűlésen a halálbüntetést megégetésre változtatták meg, a vagyonelkobzás megmaradt. Lajos király ezt a törvényt nem szentesítette, majd az udvari párt nyomására 1526 áprilisában összeült országgyűlés eltörölte. A vagyonelkobzás egyik kiemelt célja az volt, hogy a németek és a lutheránusok javait elkobozzák, bővítve a kincstárat egy esetleges oszmán támadás esetére. Tömeges kivégzések és a vagyonelkobzások elmaradtak, viszont feljegyzések vannak azzal kapcsolatban, hogy a reformáció tanait követő prédikátorokat megégették, könyveiket pedig elégették.¹³

2. A reformáció terjedése Magyarországon a mohácsi vész után

1526-ban minden megváltozott. Mohácsnál a keresztyén seregek hatalmas vereséget szenvedtek. Brodarics István szerémi püspök¹⁴ arról írt, hogy Lajos királyon és számos főúron kívül legalább 3-4.000 lovas, a gyalogságból pedig 10.000 ember halt hősi halált. A veszteség nagyságát igazán az jelzi, hogy ez a magyar sereg 50%-át meghaladta. Neveket említve: II. Lajos király, Tomori Pál és Szapolyai György mellett elhunyt Szalkai László esztergomi érsek, számos püspök és Drágffy János országbíró is. A mohácsi tragédia másik következménye, hogy nyitva állt a török számára az ország.¹⁵

Szulejmán szultán észak felé indult csapataival, majd 1526. szeptember 12-én bevonult a budai várba. Mária királyné még ezelőtt híveivel együtt elmenekült a fővárosból. A szultán serege a Duna-Tisza közét is feldúlta. Szulejmán szultán október közepén tért vissza az Oszmán Birodalomba (becslések szerint) 200.000 hadifogollyal együtt. A Dunántúlról is sokan elmenekültek. Ellenállásba többek között Dél-Alföldön jártak sikerrel a magyarok, de Esztergom várát is megtartották.¹⁶

¹² vö. CSOHÁNY: A reformáció magyarországi kezdetei és irányzatai, - digitalizált változat.

¹³ uo.

¹⁴ vö. B. SZABÓ: A mohácsi csata (2006), 38.

¹⁵ i.m., 161-162.

¹⁶ i.m., 163-164.

A mohácsi vészt az ÚR büntetésének tartották sokan, mint hitetlenségük következményének.¹⁷ „Luther Márton szerint az utolsó ítélet közelségére figyelmeztet az, hogy sem a római egyház, sem a Német-római Birodalom nem volt képes megakadályozni a Magyar Királyság oszmán lerohanását, Buda elestét és Bécs ostromát.”¹⁸

A későbbi fejezetekben is olvashatunk majd arról, hogy Szulejmán győzelmei több esetben a reformáció terjedését és erősödését segítették. Így történt a mohácsi csata után is, még akkor is, ha a magyar nemzet szempontjából a török sikerek tragédiát jelentettek. Az ősi magyar arisztokrácia több tagja életét vesztette, helyükbe modern gondolkodású főurak léptek. A gazda nélkül maradt területeket új nemeseknek, főuraknak adományozták, elsősorban katonáskodási célból. Közülük többen áttértek a protestáns hitre, ezáltal pedig jelentős területek álltak a protestáns térítőik rendelkezésére. Az új protestáns földesuraknak a hatalmuk, befolyásuk védelmet jelentett a protestánsoknak. Így már biztosított helyeken nyomtathattak iratokat, könyveket. Ez nagy lehetőség volt a bibliafordítás és az iskolák létrehozása szempontjából.¹⁹

II. Lajos király halála után, 1526. november 5-ére az erdélyi vajda összehívta Tokajnál a királyválasztó országgyűlést. A rendek egyhangúlag Szapolyai Jánost választották magyar királlyá.²⁰

1527-ben Székesfehérváron I. Ferdinándot koronázták magyar királlyá, amelynek a következménye több évig tartó belháború lett.²¹ Az 1527-es év Ferdinándnak kedvezett. Buda Ferdinánd kezére került, ezt követően Szapolyai János egyre inkább keleti irányba volt kénytelen vonulni. 1527 novemberében Ferdinándot ismét királlyá koronázták, de akkor már megfelelő előírások szerint.²² Szapolyai János Szulejmán szultán csapatainak támogatásával újabb esélyt látott a magyar korona visszaszerzésére. 1529-ben a törökök Bécs elleni támadása sikertelenül zárult, de a magyar fővárost sikerült a török segítségével Szapolyainak visszaszereznie. Ferdinándban sokan csalódtak, mert nem volt képes felvenni a küzdelmet a törökökkel szemben.²³ A magyar főuraknak később is szembesülniük kellett Ferdinánd király országvédő alkalmatlanságában, de erről a későbbiekben írok.

A két uralkodó között csak 1538-ban sikerült békét kötni Nagyváradon. A béke szerint Ferdinánd a nyugati rész, Szapolyai János pedig a keleti rész királya lett. Szerződésbe foglalták,

¹⁷ vö. UNGHVÁRY: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században (1994), 121.

¹⁸ lásd SZARKA: A Habsburg Monarchia (2021), 117.

¹⁹ vö. UNGHVÁRY: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században (1994), 120.

²⁰ vö. B. SZABÓ: A mohácsi csata (2006), 164.

²¹ vö. SZARKA: A Habsburg Monarchia (2021), 116.

²² vö. BESSENYEI: Ferdinánd király és a magyarországi arisztokrácia (2003), 98-99.

²³ i.m., 102-103.

hogy János király halála után az egész országrész felett Ferdinánd fog uralkodni. Ekkor a korosodó Szapolyai János nem számított arra, hogy 1540 júliusában fia fog születni. Nem sokkal gyermeke születése után János király elhunyt. Halála előtt Fráter Györgynek kiadta, hogy fia legyen a következő uralkodó. Ferdinánd többszöri támadást indított Buda ellen, végül 1541-ben Szulejmán szultán csapatai segítségével visszatudták verni a Habsburgok támadását, de a törökök augusztus 29-én csellel elfoglalták Buda várát. Az ország három részre szakadt.²⁴

A mohácsi vész után beállt politikai viszonyok jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a reformáció terjedni és erősödni tudjon Magyarországon. A nemesek, a polgárok, mágnások és a jobbágyok is nagyobb számban nyitottak a reformáció felé. Nagy ellenállásba nem ütköztek, mert I. Ferdinánd és Szapolyai János között kirobbant belső csatározás következtében ennek nagy jelentőséget nem tudtak szánni. Kónya Annamária azt is megjegyezte művében, hogy Ferdinánd német zsoldosai is több alkalommal terjesztették a reformáció tanait Magyarország területén.²⁵ Egy másik forrás szerint a többségében protestánsokból álló német zsoldosok vezérei is támogatták a reformáció terjedését, köztük Schwendi Lázár felsőmagyarországi főkapitány.²⁶ Több főméltóság is Luther Márton tanainak a hívei lettek, köztük Nádasdy Tamás tárnokmester és a Báthoryak. A mágnások fizették a protestáns iskolák építéseinak költségeit és támogatták a Wittenbergben tanuló diákokat.²⁷

A két király az egymás elleni csatározások ellenére is több intézkedést igyekezett hozni a reformáció visszaszorítása érdekében. Rendeletben tiltották a reformációt, akadályozva annak terjedését. A későbbi országgyűléseken a korábbi tilalmakat újra megújították. A patrónusi jog azonban megnehezítette a reformáció terjedését akadályozó intézkedések, törvények térnyerését. Az országgyűlési törvények nem bizonyultak eredményesnek. A patrónusi jogot a király a földesúrral gyakorolhatta csak, így a patrónusi jog felülírta az országgyűlés által megalkotott vallási törvényeket és a királyi rendeleteket is.²⁸

A lutheri tanok mellett a svájci irányzat képviselőinek, többek között Zwingli Ulrichnak, Kálvin Jánosnak és Béza Tódornak a tanításai is teret tudtak nyerni Magyarországon.²⁹ A Dunántúlon I. Ferdinánd 1534-ben a Zwingli-féle „pestis” ellen szólalt fel. Ez is bizonyítja, hogy a lutheri tanok mellett a helvét irányzat is terjedt már az 1530-as években

²⁴ vö. Nem hozott békét a visegrádi egyezmény a kétfelé szakadt Magyar Királyságnak (2021), – digitalizált változat.

²⁵ vö. KÓNYA: Szlovák reformátusok a XVI-XVIII. században (2013), 16.

²⁶ vö. HORVÁTH: A reformáció jegyében (1953), 15.

²⁷ vö. KÓNYA: Szlovák reformátusok a XVI-XVIII. században (2013), 16.

²⁸ vö. CSOHÁNY: A reformáció magyarországi kezdetei és irányzatai, - digitalizált változat.

²⁹ vö. KÓNYA: Szlovák reformátusok a XVI-XVIII. században (2013), 19.

Magyarországon.³⁰ Ekkor már az ország lakosainak nagy része Luther tanait követte, de máig teljesen nem tisztázott okok miatt jelentős tömegek pártoltak át a svájci reformációhoz. Az egyik ok az lehetett, hogy Luther Márton halála után a reformáció vezető szerepe a svájci ágat képviselők kezébe került.³¹ Többen úgy vélték, hogy a megosztott országot csak egy egységes vallási közösség tudja egyesíteni. Azt tapasztalták, hogy erre a lutheranizmus Magyarországon nem képes. A kálvinizmus jobb megoldásként bizonyult. A *helvét ius resistendi* (ellenállási jog) adta meg a doktrinális alapot ahhoz, hogy a török, illetve a Habsburg követeléseket visszautasítsák.³² Indok lehetett az is, hogy a lutheránusok fenntartották a római katolikusokra jellemző hierarchikus rendszert, a főpapok kezében volt a hatalom. A reformátusok arra törekedtek, hogy bevonják önkéntes alapon az egyház tagjait a gyülekezeti életbe. Ez azért is jelentett előnyt, mert a törökök sokszor nem tudták, hogy kik az egyház vezetői, elöljárói.³³ Azt is kiemelném indoknak, hogy Kálvin, Béza, vagy akár Bullinger radikálisabban látták az Európára nehezedő török veszélyt.³⁴ Bármilyen indok is lehetett, az nem kétséges, hogy Magyarországon a svájci tanok lettek népszerűbbek. Heinz Schilling, német történész ezt *zweite Reformation*-nak, azaz második reformációnak nevezte.³⁵

IV. Az oszmánok viszonya a keresztyénséghez a XVI. században

Kíváncsi voltam arra, hogy Nagy Szulejmán és az általa kinevezett vezetők, de akár a teljes muszlim lakosság hogyan viszonyult a keresztyénséghez. Ezt az egyik elsődleges szempontnak tartottam. A későbbi kutatásokat ennek fényében sikerült jobban megértenem.

Kutatásaim során azzal az adattal találkoztam, hogy 1520 táján, Szulejmán uralkodásának kezdetén a birodalom lakosságának 80%-a keresztyén volt. Az Oszmán Birodalom több területén jogokat, kiváltságokat kaptak a keresztyének is. A zsidóknak és a keresztyéneknek saját elöljáróik voltak, saját törvényeik és szokásaik szerint élhették mindennapjaikat.³⁶

„Sok protestáns támogatót látott az oszmánokban a római katolikusokkal szemben. Az Oszmán Birodalom fővárosa, Isztambul a katolikusok üldözései elől elmenekülő protestánsok menedékhelyévé vált. A fővárosban megtűrték a törökök a protestánsokat, sőt a szultán jogokat is biztosított a számukra.”³⁷ „Jean Bodin (1530-1596) francia prédikátor elismerően írt arról,

³⁰ vö. UNGHVÁRY: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században (1994), 118.

³¹ vö. KÓNYA: Szlovák reformátusok a XVI-XVIII. században (2013), 22.

³² vö. UNGHVÁRY: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században (1994), 117.

³³ i.m., 121.

³⁴ i.m., 238.

³⁵ vö. KÓNYA: Szlovák reformátusok a XVI-XVIII. században (2013), 19.

³⁶ vö. ÁGOSTON: Az Oszmán Birodalom (2021), 68.

³⁷ vö. BUTT: Islam and the European Reformation (2017), – digitalizált változat. (saját fordítás)

hogy milyen a protestánsok helyzete az Oszmán Birodalomban. Megjegyezte, hogy a szultán tisztelte és kitartott az iszlám vallás mellett, de nem gyűlölte mások vallását, sőt megengedte, hogy mindenki a saját lelkiismerete szerint éljen. A szultán perai palotája közelében az iszlám vallás mellett több különböző vallást is megtűrt, beleértve a zsidókét és a keresztyénekét.”³⁸

„Több esetben az oszmánok kedvezően tekintettek a protestánsokra. Maga Szulejmán szultán írt levelet a flamand lutheránusoknak, amelyben kijelentette, hogy közel áll hozzájuk. A szultánnak tetszett, hogy nem imádtak bálványokat, felléptek a pápa és a császár ellen.”³⁹

„Meg kell jegyezni, hogy a reformáció időszakában több alkalommal is kötött szövevény protestánsok és az oszmán uralkodó között, de amellet sem mehetünk el, hogy nem csak protestánsokkal kötöttek a törökök megállapodásokat.”⁴⁰ Későbbiekben írok arról, hogy I. Ferenc, római katolikus francia uralkodó összefogott I. Szulejmán szultánnal.

Az Oszmán Birodalomban a törökök keresztyénekhez fűződő viszonyát nem minden esetben a tolerálás jellemezte. Az oszmánok tiltották a kereszt körülhordozását, a nyilvános processziókat (egyházi körmenetet, felvonulást). A Habsburgok és a pápa miatt a római katolikusokkal szemben még nagyobb volt az ellenszenv, de több forrás tesz említést arról, hogy protestánsokat, köztük papokat is megverték, börtönbe zártak és zsaroltak.⁴¹

Ha a keresztyének és a zsidók megfizették az adót, akkor az Oszmán Birodalomban életüket és vagyonukat biztonságban tudhatták, intézményeiket megtarthatták és nem kötelezték őket az iszlám vallásra. Ezek nem azt jelentik, hogy egyenrangúnak tekintették őket a muszlimokkal. A keresztyéneknek és a zsidóknak is bizonyos jogaik korlátozva voltak.⁴²

V. Reformáció Erdélyben

1. A fiatal uralkodó

1540-ben Szapolyai Jánost a halála után fia, János Zsigmond követte a trónon, de a kiskorúsága miatt a kormányzást édesanyja, az özvegy Izabella királyné végezte, és további három bizalmas (Török Bálint, Fráter György és Petrovics Péter) lett a segítségére. Az ország három részre szakadása után a keleti részeket kapta meg János Zsigmond. 1542 januárjában Marosvásárhelyen tartott országgyűlésen Fráter Györgyöt Erdély kormányzójává választották. A megválasztott kormányzó 1551-ben megállapodott Ferdinánddal. Izabella királyné és fia e

³⁸ vö. BUTT: Islam and the European Reformation (2017), – digitalizált változat. (saját fordítás)

³⁹ uo.

⁴⁰ uo.

⁴¹ vö. HORVÁTH: A reformáció jegyében (1953), 8.

⁴² vö. MOLNÁR: Reformáció a hódolt Magyarországon (2009), 6.

megállapodás miatt kénytelenek voltak elhagyni Erdélyt. A török támadását indított Erdély ellen. Fráter György alkudozásra kényszerült a törökökkel, mely hír hallatán Ferdinánd király parancsára Castaldo 1551. december 17-én meggyilkoltatta Fráter Györgyöt. Szulejmán szultán erről értesülve kiadta a parancsot, hogy üzzék ki Castaldot és csapatait Erdélyből. Csakhamar kiderült az, hogy Ferdinánd képtelen volt felvenni a harcot a törökökkel szemben. 1556 augusztusában Izabella királynét fiával együtt visszahívták Erdélybe. 1559-ben a királyné elhunyt, ekkor János Zsigmond már 18 éves volt. A fiatal uralkodó a magyar királyi címet viselte, de valójában Erdély és a Tisáninneni részek fejedelme volt. 1571-ben János Zsigmond megegyezett Habsburg Miksával. A megegyezés értelmében János Zsigmond Erdély fejedelme, Erdély pedig elismert fejedelemség lett.⁴³

2. Az erdélyi reformáció

Erdélyben először a szászok között lettek népszerűek Luther tanai. Az 1540-es évek elején Johannes Honterus, reformátor jelentős szerepet vállalt az erdélyi reformáció terjedésében, kiváltképpen Brassóban.⁴⁴ A reformáció nagyobb terjedése az 1550-es években történt meg.

1550-ben a tordai országgyűlésen a római katolikus egyházzal megegyező vallásszabadságot biztosítottak a lutheránusok számára (akkor már Erdélyben a lutheránusok voltak többségben).⁴⁵

1551-ben, már I. Ferdinánd uralma idején megújították a vallásszabadsági törvényt. János Zsigmond visszatérése után, 1557-ben összehívott országgyűlésen ismét megszavazták a lutheránusok számára a római katolikusokkal egyenlő vallásszabadságot. 1564-ben az országgyűlés úgy határozott, hogy a reformátusok is részesüljenek a vallásszabadságban.⁴⁶

1564-ben Dávid Ferenc és társai az unitárius vallás érdekében léptek fel. Blandrata György, János Zsigmond udvari orvosa is az unitárius vallást követte. Nagy befolyása volt a fiatal uralkodóra és János Zsigmond nyitott volt az új hit felé. 1568-ban az országgyűlés kimondta, hogy mindenki a saját lelkiismerete szerint terjesztheti a saját vallását, beleértve az unitárius vallást is. 1571-ben összehívott marosvásárhelyi országgyűlés az unitáriusok számára is vallásszabadságot adott. Ettől kezdve négy törvényes bevett vallás, úgynevezett recepta religio lett Erdélyben: az evangélikus, a református, a római katolikus és az unitárius.⁴⁷

⁴³ vö. DR. JANCsó: Erdély története (1931), 100-104.

⁴⁴ vö. ÖTVÖS: Hitújítás Erdélyben (2016), - digitalizált változat.

⁴⁵ vö. CSOHÁNY: A reformáció magyarországi kezdetei és irányzatai, - digitalizált változat.

⁴⁶ uo.

⁴⁷ vö. DR. JANCsó: Erdély története (1931), 104-105.

A székelyek kitartottak katolikus hitük mellett. János Zsigmond csapatokat küldött a székelyek ellen. A hitükhöz ragaszkodó székelyek győzni tudtak és ez alkalomból ünneplik meg minden évben a csíksomlyói búcsút.⁴⁸

Nem tudjuk, mi lett volna, ha Ferdinánd meg tudja szilárdítani hatalmát Erdélyben. Afelől bizonyosságunk lehet, hogy Erdély példaértékű volt a vallásszabadság tekintetében, ehhez pedig Szulejmán szultán politikájának kiemelt szerepe volt.

VI. Reformáció helyzete a hódoltság területén

1. Közigazgatás

Az 1541-es budai megszállást követően eleinte néhány katonailag megerősített helyre korlátozódott a törökök uralma a hódoltság területén. Hosszú éveknek kellett eltelnie ahhoz, hogy az oszmánok ki tudják építeni a közigazgatásukat. Létrejött a budai és a temesvári vilajet. Az előbbi 18 szandzsákra, az utóbbit pedig 7 szandzsákra osztották fel. A vilajetet a pasa irányította, a szandzsákok élén egy-egy bég állt. A bég volt a szandzsák katonai vezetője is.⁴⁹

Az oszmánok a társadalmat két nagy funkcionális csoportra osztották fel: voltak a katonák (askeri) és a ráják (az adófizetők).⁵⁰ Amikor 1541-ben Szulejmán kivonult Magyarországról serege jelentős részével, rokonát, Halil basát bízta meg azzal, hogy hajtsa be az adót a rájákon. 73 különféle adót róttak ki a jobbágyokra. Szinte mindent elkoboztak tőlük. A basa mindent a maga és a birodalom tulajdonának tekintett. A keresztyén embernek mindenért tízszer annyit kellett fizetnie. Még a hagymát, a mindennapi kenyeret és a bort is megadóztatták. A szegény, kizsákmányolt emberek a vallásban kerestek vigaszt, de akkor meg az imaházért is kellett adót fizetniük.⁵¹

A törökök a divide et impera (oszd meg és uralkodj) politikát alkalmazták a meghódított országrészben.⁵²

A hódoltságban voltak olyan területek, ahol a keresztyének teljesen magukra voltak utalva (földesúri támogatásra nem számíthattak). A törökök nem tiltották a vallás gyakorlását, de az egyházi vagyont elkobozták. A lelkészképzés a pénzhiány miatt egy ideig nem tudott tovább folytatódni.⁵³

⁴⁸ vö. CSOHÁNY: A reformáció magyarországi kezdetei és irányzatai, - digitalizált változat.

⁴⁹ vö. HORVÁTH: A reformáció jegyében (1953), 7.

⁵⁰ vö. FODOR: A szultán és az aranyalma (2001), 247.

⁵¹ vö. UNGHVÁRY: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században (1994), 54-55.

⁵² i.m., 115.

⁵³ vö. HORVÁTH: A reformáció jegyében (1953), 8.

2. Római katolikusok helyzete

Több településről, mint például Esztergomról és Székesfehérvárról már a hódítás előtt elmenekültek a püspökök. A papok többsége viszont maradt a plébániákon. Maga Szulejmán hívott katolikus papokat az esztergomi és a székesfehérvári keresztyének számára.⁵⁴

Nem mehetünk el amellett, hogy a felekezet tekintetében a török hódítás legjobban a római katolikus egyházat sújtotta. A szolgálatban álló papok (római katolikus) száma 68%-kal csökkent 1546 és 1559 között Magyarországon.⁵⁵ A reformáció sem kedvezett a katolikusoknak. Híveik jelentős részét elcsábították, de ahol továbbra is működtek kolostorok, a reformációval fel tudták venni a harcot.⁵⁶

A Habsburg uralkodók neveztek ki püspököket, de ők nem tudták vagy nem merték elfoglalni hivatalukat. A ferences szerzetesek vállaltak nagyobb szolgálatokat.⁵⁷ A ferencesek kolostorokból jártak ki templomokba miséket tartani, illetve tanítottak a saját iskoláikban.⁵⁸

Meghatározó tényező volt az is, hogy milyenek egy adott településen a felekezetek erőviszonyai. A katolikusok sok esetben alulmaradtak a protestánsokhoz képest.⁵⁹

3. Reformáció terjedése

Az oszmán vezetők nagyon szerették a keresztyén felekezet közötti vitákat. 1550-ben Dervis pécsi bég egy hitvitát hívott össze, s csak annak a protestáns felekezetnek a lelkésze tarthatott istentiszteletet a szandzsákban, akit győztesnek nyilvánítottak.⁶⁰

Huszár Gál is pozitív véleménnyel volt a törökökről. Kiemelendő Huszár Gál írásaiból, hogy a törökök is gyakran részt vettek az istentiszteleteken. Tetszett az oszmánoknak a templomok letisztultsága, az Isten iránti engedelmisséget hirdető tan és természetesen a Habsburg-ellenesség. Az unitáriusokat talán azért kedvelték jobban, mert az „egyistenhitűségben” ők álltak legközelebb az iszlámhoz.⁶¹

Gy. Torda Zsigmond 1551. október 10-i levelében arról írt Melanchtonnak, hogy a budai pasa invitálta a Debrecen környékén élő protestánsokat, hogy költözzenek az ő fennhatósága alá tartozó területre. Ígérve azt, hogy ott menedéket és jutalmat biztosít a számukra.⁶²

⁵⁴ vö. MOLNÁR: Reformáció a hódolt Magyarországon (2009), 7.

⁵⁵ vö. UNGHÁRY: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században (1994), 115.

⁵⁶ uo.

⁵⁷ vö. MOLNÁR: Reformáció a hódolt Magyarországon (2009), 7.

⁵⁸ vö. HORVÁTH: A reformáció jegyében (1953), 8.

⁵⁹ vö. MOLNÁR: Reformáció a hódolt Magyarországon (2009), 6.

⁶⁰ vö. FODOR: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb” (2014), 266.

⁶¹ vö. CSIZMADIA: Huszár Gál nyomdász-reformátor Magyaróváron 1554-1560., 16-17.

⁶² vö. HORVÁTH: A reformáció jegyében (1953), 9.

Több településről elmenekültek az emberek, félve a törököktől. Az oszmánok igyekeztek visszacsábítani őket. A keresztyének papjainak szabad mozgást, kerületi gyűléseket, de még a nagyobb zsinatokat, egyházlátogatásokat és a papszenteléseket is engedélyeztek. A hódoltság területéről engedélyt kaptak a diákok, hogy Wittenbergben is tanulhassanak. Téve mindegyik engedményt azért, hogy az adózó keresztyének visszatérjenek egykori településeikre és fizessék be a töröknek az adót.⁶³

Eszéki Imre 1549-ben nem a törökök, hanem a római katolikusok miatt emelt hangot.⁶⁴ Batizi András 1543. december 8-án Melanchtonnak írt levelében arról számolt be, hogy a törökök a protestánsoknak jobban kedveztek, mint a pápistáknak.⁶⁵ Az 1551. október 10-én keletkezett levelében arról olvashatunk, hogy nem kényszerítettek az iszlámra senkit sem a törökök, de voltak, akik önként áttértek. A templomokban engedélyezték az igehirdetést, a kegyes szertartásokat.⁶⁶

Az egyik legnagyobb bizonyíték arra, hogy a reformáció erősödni és terjedni tudott az oszmán uralom idején is, az Sztárai Mihály 1551. június 20-án Tuknai Miklósnak írt levele. Említést tett arról, hogy 120 egyházat (egyházközséget) alapított.⁶⁷

Előfordult, hogy a török vezetők figyelemmel kísérték az istentiszteleteket. Erre egy érdekes történet is bizonyítéku szolgál. Az egyik pasa egy protestáns igehirdetés kapcsán megbotránkozott. A pap Korinthusról és Thesszalonikáról tett említést. A pasa erre azt mondta, hogy ne tegye, ne legyen arra gondja, mert azok a városok is Szulejmán szultán uralma alá tartoznak. Majd úgy folytatta a pasa, hogy inkább csak Kiskocsordról és Nagyocsordról tegyen említést, csak azokkal a településekkel foglalkozzon.⁶⁸

Forrásokat kutatva azzal az információval is találkoztam, hogy a törökök is tanultak magyarul, nem csak a magyarok törökül. 1565-ben levelet írt Oroszlán pasa Habsburg Miksa magyar királynak, hogy magyarul írjon neki.⁶⁹

A török hadjáratok sikerei hozzájárultak a protestáns egyházszervezéshez. „Hódoltsági területen, hol sem állam, sem nagybirtok nem törődött az ő újonnan szervezett egyházaival, s hol mar katolikus püspök sem volt, különösen sürgősnek érezhette terve megvalósítását: a reformátori munka után az egyház szervezőit.”⁷⁰

⁶³ vö. HORVÁTH: A reformáció jegyében (1953), 9.

⁶⁴ uo.

⁶⁵ i.m., 63.

⁶⁶ vö. NÉMETH: A török hódoltság és a reformáció kezdete Magyarországon (2001), 5.

⁶⁷ uo.

⁶⁸ vö. HORVÁTH: A reformáció jegyében (1953), 9.

⁶⁹ i.m., 7.

⁷⁰ lásd HORVÁTH: A reformáció jegyében (1953), 63.

A protestánsok nem jelentettek politikai veszélyt Szulejmán szultán számára. Nem sértették a török politikai rendszert, nem törtek világhatalomra, mint a római katolikusok, ezáltal pedig a szintén hatalomra vágyó szultán nem tekintett vetélytársként a protestánsokra.⁷¹

Több olyan forrással is találkoztam, amelyek rávilágítanak arra, hogy az adó és a saját vagyon gyarapítása is befolyásolta a törökök viszonyát a keresztyénekhez. A felekezetek közötti ellentéteket is fel tudták használni az oszmánok a nagyobb pénzszerzés érdekében. A megmaradt templomokért gyakran „harcok” dúltak, köztük Budán, Szegeden, Pécsen és Gyöngyösön. Ezekben az esetekben a törökök döntöttek. A pénz volt a meghatározó tényező. A templom azé lett, aki a legtöbbet fizette.⁷² Az is előfordult, hogy a kádiknak és a bégeknek fizetett összeg mértéke döntött arról, hogy mely felekezet papjai működhetnek egy adott településen.⁷³

Fontos hangsúlyozni, hogy teológiai engedményeket nem tettek az oszmánoknak a kor protestáns teológusai. A törököktől kapott engedmények mellett látták azt is, hogy milyen pusztító eredménye lett Szulejmán szultán hadjáratainak, köztük az, hogy szegénység dúlt és települések néptelenedtek el.⁷⁴

Ezen alponon belül összességében azt tudom megjegyezni, hogy a reformáció terjedni tudott a hódoltság területén. Sajnos meg kell azt is említeni, hogy a pénz lett a befolyásoló tényező, a kádik, bégek és a katonák is azoknak adtak igazat, akik többet tudtak fizetni. A kezdeti szellemi érdeklődést a protestantizmus iránt az üzleti érdek váltotta fel. A vallási türelem helyett pedig vallási közömbösség lett.⁷⁵

4. A megmaradt templomok sorsa

Az iszlám ellenezte az emberábrázolásokat, így a budai templomok díszítését sem kímélték. Buda 1541-es elfoglalását követően a törökök kifosztották a Boldogasszony templomot, az oltárképeket leszaggatták, a misekönyveket és a faragott angyalszobrokat kidobták a templomból, az orgona elpusztult, a cinsípokat szekerekkel vitték el a golyóöntőkhöz.⁷⁶

⁷¹ vö. NÉMETH: A török hódoltság és a reformáció kezdete Magyarországon (2001), 6.

⁷² vö. HORVÁTH: A reformáció jegyében (1953), 8.

⁷³ vö. TOMISA: A reformáció hatása (2012), 369-370.

⁷⁴ vö. NÉMETH: A török hódoltság és a reformáció kezdete Magyarországon (2001), 6.

⁷⁵ vö. FODOR: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb” (2014), 271.

⁷⁶ vö. ALBERT: Ilyen volt a török Buda (2016), - digitalizált változat.

Elkobozták a templomok többségét, a legnagyobb és a legjelentősebb templomokból dzsámik lettek.⁷⁷ A Mátyás templom is erre a sorsra jutott. A budai lakosok ettől kezdve a Mária Magdolna templomban tudtak istentiszteleteken részt venni. A templomot deszkafallal kettéosztották, hogy a katolikusok és a protestánsok is tudják egyszerre használni. Az egyik oldalon a protestánsok, a másik (oltár felőli oldalon) a katolikusok tartottak istentiszteletet és misét. 1596-ban, a mezőkeresztesi csatát követően a Mária Magdolna templomból is el kellett menniük a keresztyéneknek. Attól kezdve Fetih (Győzelem) dzsámiként emlegették.⁷⁸

A Szeged-Alsóvárosi templom két felekezet temploma is volt a XVI. század közepén. A budai Mária Magdolna templommal hasonlatos eset történt ebben a templomban is. A szegedi templomban a katolikusoké volt az oltár, a protestánsoké pedig a hajó. Itt is egyidejűleg tartottak misét és istentiszteletet. 1562-ben jött a változás, amikor Ali ben Abderrahman szegedi kázabeli molla a ferences szerzetesek részére bocsátotta az egész templomot.⁷⁹

Voltak nagyon érdekes szituációk is. A XVI. században Pécsen a Budai külvárosban álló Mindenszentek templomát a római katolikusok és az unitáriusok közösen használták. A törökök a városban csak nekik engedtek szabad vallásgyakorlatot.⁸⁰

A hódoltság területén a keresztyének továbbra is építhettek és felújíthattak templomokat, azonban bizonyos korlátok között. A keresztyének kezén maradt templomokban nem lehetett harangozni. Új templomokat építeni, vagy a régi, romos templomokat felújítani csak rosszabb anyagból lehetett. Az új templomoknak nem épülhetett tornyuk, de harangot sem engedélyeztek.⁸¹ Szegeden sem lehetett harangozni, melyre válaszul a keresztyének elvándorlással fenyegetőztek.⁸²

5. Az iszlám misszió

Nem szabad elfeledkezni arról, hogy Szulejmán szultán az iszlám vallás vezetője is volt, és így felmerül az a kérdés is, hogy miért nem tudtak hatalmas tömegeket az iszlám hitre téríteni. Több szempont miatt is alakulhatott így. Az oszmán katonai csapatok létszáma az elfoglalt területek lakosságához mérve kevésnek bizonyult. A hódítók létszáma kb. 50.000 fő, a rájárá pedig kb. 850.000 fő volt. A katonák központokban telepedtek le, s csak az adók

⁷⁷ vö. FODOR: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb” (2014), 263.

⁷⁸ vö. ALBERT: Ilyen volt a török Buda (2016), - digitalizált változat.

⁷⁹ vö. TOMISA: A reformáció hatása (2012), 369-370.

⁸⁰ vö. MOLNÁR: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon (2003), 21.

⁸¹ vö. FODOR: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb” (2014), 263.

⁸² uo.

beszédésekor találkoztak a hódolt lakossággal. Az is fontos tényező, hogy a katonák többsége keresztyén szülők, felmenők leszármazottjai voltak.⁸³

Az Oszmán Birodalmon belül több olyan eset is történt, amelyek rávilágítanak arra, hogy az iszlám vallás követői között többen vétkeztek a vallási előírásokkal szemben. Az egyik 1546-os szultáni rendeletből kiderül az, hogy Vize kádiságában (Isztambultól nem messze) az imádkozás és a vallási előírások el lettek hanyagolva, dzsámik heverték romokban. Arról is maradt feljegyzés, hogy több imám nem látta el tisztességesen a feladatát.⁸⁴

Boszniai frissen megtért muszlimokról azt írták, hogy nem jártak a dzsámikba és a mecsetekbe, és a tilalom ellenére alkoholt fogyasztanak.⁸⁵

Ezek fényében nem meglepő, hogy a keresztyén Magyar Királyság területén meg nagyobb ellenállásba ütköztek, főleg a kezdeti időkben.

Thuri Farkas Pál arról számolt be, hogy a törökök nem a vallásért, hanem az uralomért harcoltak. Számukra az adók megfizetése volt a cél, nem pedig az, hogy ellehetetlenítsék az adófizetőket attól, hogy istentiszteletra járassanak. Eme cselekedetükben ott volt természetesen az a szándék is, hogy megnyerjék a jobbágyokat maguknak. Kiváltságos jogokat azonban csak azok kaptak, akik körülmetélkedtek, tehát áttértek az iszlám hitre. Levelében még arról is írt, hogy a törökök mennyire elégedetlenek voltak az iszlám vallás terjedésének sikertelenségével, szemben a reformáció terjedésével és erősödésével.⁸⁶

Az iszlám vallás terjedésének az sem kedvezett, hogy a jobbágyoknak uraik megtiltották, hogy a kádikhoz forduljanak, sőt a tiltás megszegése halálbüntetést eredményezett. Ennek az ellenállásnak köszönhetően csökkent a törökök befolyása. Az oszmánok Magyarországon csak kisebb sikereket tudtak elérni a balkáni eredményekhez képest.⁸⁷

A protestánsok közül többen úgy gondolták, hogy még a törökök is át fognak térni a reformált keresztyén hitre.⁸⁸

A reformátorok tudták, hogy vannak missziói céljaik az oszmánoknak, de azon terveiket nem egyszerre, hanem fokozatosan kívánták megvalósítani.⁸⁹

Sokan tértek át a muzulmán hitre, azonban azok az áttérések önkéntes alapon történtek. Hosszú évekig tartó török uralom idején a magyarság, mint nép és nemzet megmaradt a

⁸³ vö. FODOR: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb” (2014), 259-260.

⁸⁴ i.m., 260-261.

⁸⁵ i.m., 261.

⁸⁶ vö. NÉMETH: A török hódoltság és a reformáció kezdete Magyarországon (2001), 7-8.

⁸⁷ uo.

⁸⁸ i.m., 6.

⁸⁹ uo.

keresztyén hite mellett. Ehhez az erőt a református keresztyénség biztosította. A magyarság és a református egyház már a XVI. században, a reformáció kezdetén elválaszthatatlanul összekapcsolódott, s az évszázadok csak erősíteni tudták ezt a kapcsolatot.⁹⁰

VII. A reformáció terjedése a Német-római Birodalomban

„A Német-Római Birodalomban a reformáció terjedéséhez jelentősen hozzájárultak a sikeres török hadjáratok, ehhez kétség sem fér. A mohácsi csatát ugyanabban az évben, 1526-ban követte a speyeri ediktum, amely kezdetben biztosította a protestánsoknak vallásszabadságot. A törökök újabb Bécs városát ért fenyegetése 1532-ben a nürnbergi dekrétumhoz vezetett, a magyar főváros elését 1541-ben a protestáns birtokok megtűrése követte a regensburgi (1541) és speyeri (1542) birodalmi gyűléseken.”⁹¹

„Yüksel Gürsoy egyik írásában is arról olvashatunk, hogy az európai államokat fenyegető oszmán veszély kedvezett a reformációnak. A protestánsok részvételét a törökök elleni védekezésben bizonyos mértékig engedményekkel tudták elérni, mielőtt a tartós vallási béke létrejött volna. Azt is megjegyzi Yüksel Gürsoy, hogy a kívülről jövő fenyegetés még inkább alátámasztotta a reformátorok egyházkritikáját. Gürsoy szerint a török csapásnak, Isten büntető cselekedete kellett, hogy legyen, és ez a Római Katolikus Egyházat bírálókat, azaz a reformátorokat igazolta.”⁹²

1529-ben Szulejmán Bécs ellen vonult. Igaz, hogy a Bécs elleni támadás keresztyén győzelemmel zárult, de továbbra sem lélegezhetett fel Európa. A Földközi-tengeren Hajreddin Barbarossza vezetésével folyamatos sikereket értek el az oszmánok. Nizzát is sikeresen kifosztották a törökök.⁹³

Amíg V. Károly csapatainak jelentős részét a török sereg lekötötte, addig Luther Márton és követői nem tétlenkedtek. 1530-ban Augsburgban a császár nem fogadta el az Ágostai hitvallást, ezért következő év februárjában 7 protestáns fejedelem és 11 birodalmi város létrehozta a Schmalkaldeni Szövetséget. Maga I. Ferenc francia király is belépett ebbe a szövetségbe, bízott abban, hogy össze tud fogni a lutheránusokkal Károllyal szemben. I. Szulejmán levélben buzdította a protestánsokat a franciákkal való szövetség megkötésére. V. Károly nehéz helyzetbe került.⁹⁴

⁹⁰ vö. NÉMETH: A török hódoltság és a reformáció kezdete Magyarországon (2001), 7-8.

⁹¹ vö. MEER: Martin Luther zum Islam (2013), 9. (saját fordítás)

⁹² vö. GÜRSOY: Martin Luther über die Türken (2018), – digitalizált változat. (saját fordítás)

⁹³ vö. HEGYI – ZIMÁNYI: Az Oszmán Birodalom Európában (1986), 12-13.

⁹⁴ vö. TARJÁN: A Schmalkaldeni Szövetség bukása, - digitális változat.

A változások az 1540-es években következtek be, amikor 1544-ben megkötötték a Habsburgok a franciákkal az utolsó előtti itáliai háborút lezáró crépy-i békét, a törökökkel pedig 1547-ben sikerült megállapodni Drinápolynál.⁹⁵ Ezután lehetősége nyílt Károlynak arra, hogy jobban foglalkozzon a protestánsok ügyével. Az 1545. évi tridenti zsinaton kijelentette a császár, hogy fellép a szövetség ellen. 1547. április 24-én V. Károly győzelmet aratott a protestáns sereg felett. 1548-ban kiadták az augsburgi interimet a protestánsok ellehetetlenítésére.⁹⁶

A Német-római Birodalomban egyre nőtt az elégedetlenség, ezért V. Károly felállította a Birodalmi Kormányzótanácsot, de a reformáció hatásai tovább erősítették a fejedelmek függetlenségi törekvéseit. 1555-ben Augsburgban megkötötték a vallásháborút lezáró békét, a fejedelmeknek biztosítva lett a szabad választás lehetősége a katolikus vagy a lutheránus vallás között. Az alattvalóknak az ő döntéseikhez kellett igazodniuk, tehát saját választási lehetőséget ők nem kaptak. Birodalmi végrehajtó rendeletet is fogadtak el, amely alapján a saját kerületükben biztosíthatták a belső béke fenntartását és a Birodalmi Törvényszék ítéletének végrehajtását. A belső béke így kicsivel több mint fél évszázadra biztosítva lett.⁹⁷

VIII. Reformátori vélemények a törökökről

„Európában, különösen 1522 és 1543 között, számtalan török írás terjedt el. Tudósítások szóltak a törökök embertelen atrocitásairól. Ezeket a vitákat az iszlámtól való elzárkózás táplálta, amely a keresztes hadjárat emlékein alapult, és amelyhez azután a törököktől való félelem is hozzájárult. Ugyanakkor többek között az oszmán államrend igazságosságáról ígéretes hírek is terjedtek, így a német területeken egyesek még életkörülményeik javulásai is remélni látszottak a török uralomtól. Luther arról számolt be, hogy Németországban valóban voltak olyanok, akik inkább a török uralma alatt lennének. Bármilyen pozitív gondolatok, vélemények is születtek, Bécs 1529-es ostromát tekinthetjük az európai keresztények maradandó traumájának és a török veszedelemtől való félelem tetőpontjának.”⁹⁸

Ahhoz, hogy megfelelő választ kapjunk arra a kérdésre, hogy Szulejmán politikája milyen hatással volt a reformációra, ahhoz fontosak a XVI. századi reformátorok beszámolóí is. A következő véleményekkel is alá kívánom támasztani azt a korábbi állítást, hogy a reformátorok

⁹⁵ vö. TARJÁN: A Schmalkaldeni Szövetség bukása, - digitális változat.

⁹⁶ uo.

⁹⁷ vö. HAHNER: A Német-római Birodalom (2021), 99-100.

⁹⁸ vö. MEER: Martin Luther zum Islam (2013), 7. (saját fordítás)

semmilyen teológiai engedményt nem tettek a törököknek. A reformátorok közül többen ismerték, tanulmányozták a Koránt, az iszlám és a törökök kultúráját, és legtöbben nagy veszélyt láttak a törökök terjeszkedésében. Először és legbővebben Luther Márton törökökhöz fűződő viszonyát, törökökről alkotott gondolatait gyűjtöttem össze.

„Luther Márton figyelmét sem kerülte el Szulejmán politikája és hódításai, Luther egész életében foglalkozott a törökkel és az iszlám terjedésével. Luther a katolikusokhoz hasonlította a törököket, mondván egyikőjük sem veszi semmibe a Bibliát. Elég nagy kritikával volt. A pápát Antikrisztusnak, a törököket a megtestesült ördögnek tartotta. Úgy gondolta, hogy a katolikusok nagyon rossz úton járnak. Ráadásul véleménye szerint az oszmánok vezeklésben sokkal hitelesebbek voltak.”⁹⁹ Luther úgy gondolta, hogy a pápa tévedései miatt lett a török hódítás sikeres Európában.¹⁰⁰

„Luther a törökökről szóló valamennyi írásában foglalkozik azzal a fontos kérdéssel, hogy lehet-e és ha lehet, akkor hogyan kell fellépni a török veszély és a hamis hit ellen. Az a nézet, amelyet Luther itt ki szeretne fejezni, kezdetben a háborús cselekedetek alapvető elutasításának benyomását kelti. Luther a törököket Isten vesszejének vagy ostorának nevezte. Tehát azt gondolta, hogy a török sikerek az ÚR akaratát tükrözik. Ezt a hozzáállást Luther ellenfelei már korán felhasználták ellene. Az Exsurge Domine pápai bullában (1520) az egyház azt állította, hogy Luther elutasította a törökök elleni háborút. Ennek következtében Luthert azzal vádolták, hogy ellenzi a törökök elleni háborút, mert szimpatizál velük, és ekkor nevezték törökbarátnak”.¹⁰¹

A mohácsi vész előtt, 1521-ben Werbőczy kérte Luthert, hogy függessze fel a pápa elleni fellépéseit, mert a törökök egyre jobban veszélyeztetik Magyarországot. Luther azonban továbbra is folytatta a pápa kritizálását. Luther csak 1526-ig azt mondta, hogy aki a törökök ellen harcol, Isten ellen harcol, azután ehhez hasonló kijelentést nem tett. Luther 1526 előtt meg volt győződve arról, hogy a törökök biztosítják a vallásszabadságot, de ez a véleménye is megváltozott.¹⁰²

„Luther első törökökről szóló értekezése, „A törökök elleni háborúról”, amelyet 1528-ban írt, de csak 1529-ben jelent meg, összefoglalja a húszas években a török kérdéssel kapcsolatos meglátásokat és nézeteket. Luther értesült a török hadjáratokról, a birodalom közvetlenebb fenyegetésétől és a közlgő világ végétől tartott.”¹⁰³

⁹⁹ vö. RÖTHER: Luther und Islam (2017), - digitalizált változat. (saját fordítás)

¹⁰⁰ vö. UNGHVÁRY: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században (1994), 234.

¹⁰¹ vö. MEER: Martin Luther zum Islam (2013), 11. (saját fordítás)

¹⁰² vö. UNGHVÁRY: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században (1994), 236., 237., 48.

¹⁰³ vö. RÖTHER: Luther und Islam (2017), - digitalizált változat. (saját fordítás)

„Bécs ostromáról Luther is hamarosan értesült, és ezt követően írta meg a törökök elleni katonai prédikációját (1529). Ezt már sokkal inkább támadó retorika jellemezte.”¹⁰⁴

Bécs ostroma inspirálta Luthert abban, hogy megírja az ismert *Erős vár nekünk az Isten* című éneket. Az 1530-as birodalmi gyűlésen is elénekelték, amikor V. Károly 40.000 katonát kért az oszmánok ellen. Luther véleménye a törökökről jelentősen megváltozott: biztatta a katonákat, hogy ne okozzon számukra problémát a törökök megölése. Luther véleménye nem csak a bécsi ostrom miatt változott meg, hanem a magyar diákokkal folytatott beszélgetései is nagy hatással voltak rá, akik beszámoltak neki a több tízezer magyar keresztyén elhurcolásáról és a települések porig rombolásáról.¹⁰⁵

„Luther harmadik nagy törökökről szóló írása, a török elleni imára való buzdítás, csak 1541-ben, a magyar uralkodó, Szapolyai János halála, illetve a szultán által a magyar főváros eleste után kiújult trónutódlási ellenségeskedések idején íródott.”¹⁰⁶

„Az iszlám hitről és a török-muszlim kultúráról szóló további nagyobb írásai megtalálhatóak többek között az 1530-ban írt művének előszavában, amely a törökök szokásaival és hagyományaival foglalkozik.”¹⁰⁷

„Luther kifejezetten foglalkozott a mohamedán vallással, az öltözködésükkel és a viselkedésükkel, de tanulmányozta a Koránt is. Szépeket írt a szokásaikról, de végül mindig hozzátette, hogy amelyek példaértékűek lehetnek egy keresztyén ember számára, az nem más, mint az ördög megtévesztő munkája. Élete vége felé Luther Márton a Korán terjesztése mellett érvelt. Úgy vélte, hogy az elolvasása után a keresztyének megerősödnek keresztyén hitükben.”¹⁰⁸

„Luther a török elleni harc kérdésében nem szállt szembe a császárral. Ha Luther Mártont kizárólag politikai megfontolások vezették volna, a törökök megítélése bizonyára másként alakult volna. Végül is a török háborúk megkötötték a császár kezét, és megakadályozták, hogy átfogóan fellépjen a reformáció ellen. Luther pedig soha nem gondolt arra, hogy a törökök hatalmát a császár és a pápa elleni harcra használja fel.”¹⁰⁹

Luther Mártonon kívül más reformátorok is alkottak véleményt a törökökről, legfőképpen a keresztyénséget ért támadások idején. Több pozitív véleményről a korábbiakban is írtam, de

¹⁰⁴ vö. MEER: Martin Luther zum Islam (2013), 11. (saját fordítás)

¹⁰⁵ vö. UNGHVÁRY: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században (1994), 236., 237., 48.

¹⁰⁶ vö. MEER: Martin Luther zum Islam (2013), 10. (saját fordítás)

¹⁰⁷ uo.

¹⁰⁸ vö. RÖTHER: Luther und Islam (2017), - digitalizált változat. (saját fordítás)

¹⁰⁹ vö. MEER: Martin Luther zum Islam (2013), 9. (saját fordítás)

a fentebb olvasható írásokból is kitűnik, hogy a reformátorok a pozitív tapasztalatok mellett a törökök terjeszkedésének negatív oldaláról is beszámoltak.

Méliusz Juhász Péter a törököket „Mohácsi ördögnek” nevezte. Nem éppen pozitív jelzővel illette őket.¹¹⁰ „Zwingli Ulrich (1484-1531) az iszlámot eretnekségnek tekintette. Számára a törökök nagy fenyegetést jelentettek a nyugati keresztyénségre. Úgy vélekedett, hogy büntetést és próbatételt jelentenek a törökök a keresztyének számára (Luther Mártonnal egyezett ezzel kapcsolatban a véleményük). Elutasította a keresztes hadjáratot a törökök ellen, kifejezetten a pápa vezetésével. A háború alternatívájaként látta a muzulmánokhoz intézett békés missziót. Bár Zwingli nem adott ki könyvet az iszlámról vagy a törökökről, bázeli diákkorában volt alkalma elolvasni a Korán latin nyelvű fordítását.”¹¹¹ Zwingli Luther Mártonnal ellentétben a mohácsi vész után kizárta a világvége közelségét, kapcsolatot a kettő között nem látott, de a reformáció terjedését illetően pozitívan tekintett a törökök terjeszkedésére.¹¹²

Károli Gáspár úgy gondolta, hogy Isten a törökökkel bünteti a magyarokat, mert az ország előljárói megszegték az ÚR törvényeit, elnyomták a szegényeket, és szembe kerültek az egyház tanaival. Hasonlóságot tett a magyarok és a zsidók között, a zsidókat Isten a rómaiakkal büntette, a magyarokat most a törökökkel. A török uralmat a babiloni fogsághoz hasonlította.¹¹³

„Heinrich Bullinger (1504-1575), Zwingli utódja, írásaiban több helyen is írt az iszlámról, 1567-ben „A törökök” címmel publikált egy írást. Ez az írás a Korán és az iszlám hit alapos ismeretéről tanúskodik. Ebben az írásában elutasítja a Korán isteni eredetét és Mohamedtől származtatja. Elítéli a krisztológia hiányát az iszlám hitben, valamint az ott megkövetelt üdvözlési módokat, mint a böjt, az imádkozás, az adakozás stb.”¹¹⁴

„Kálvin Jánosnak (1509-1564) még ha nincs is teljes körű publikációja az oszmánokról, kommentárokbán, prédikációkban és előadásokban többször írt és tett alapvető megjegyzéseket a témáról. Számára Mohamed hitehagyott, aki egy szekta alapításával nagyszámú keresztyént vezetett el a hittől.”¹¹⁵

IX. Összegzés

Dolgozatomban alapvetően arra a kérdésre kerestem a választ, hogy kinek, vagy minek köszönhető a reformáció terjedése a XVI. században. A források alapján elsődlegesen azt kell

¹¹⁰ vö. NÉMETH: A török hódoltság és a reformáció kezdete Magyarországon (2001), 7.

¹¹¹ vö. Türkengefahr und Reformation, - digitalizált változat. (saját fordítás)

¹¹² vö. ŐZE: A nem birodalmi német protestantizmus álláspontja a török kérdésben (2013), 332.

¹¹³ vö. UNGHVÁRY: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században (1994), 244.

¹¹⁴ vö. Türkengefahr und Reformation, - digitalizált változat. (saját fordítás)

¹¹⁵ uo.

válaszolnom, hogy az Isten szándéka volt a reformáció. Többen kijelentették, hogy Isten akarta, hogy az egyház visszatérjen a Szentíráshoz, mint egyedüli mértékhez, és terve megvalósításához személyeket, de még népeket is felhasznált. Korabeli szerzők osztoztak már a XVI. században azon a véleményen is, hogy az ÚR eszközeként használta fel a törököket a reformáció terjedéséhez. Van olyan állítás is - melyet én túlzásnak tartok -, hogy a „törökök nélkül nincs reformáció”.¹¹⁶

Hogy tényleg hatással voltak a törökök a reformáció nagyobb térnyerésére, azt a felhasznált források is bizonyítják. Egy másik kérdés, hogy a reformáció iránt tanúsított érdeklődés a Szultán, a török vezetők, illetve a katonák részéről mennyire voltak igazak. Ami bizonyos, hogy a saját hasznuk érdekében az Oszmán Birodalomban különböző engedményeket és jogokat biztosítottak a reformáció követőinek. Különböző ellenvéleményekkel is találkoztam. Többek között azt tűnt fel, hogy maga a szultán is segítette a római katolikus híveket. Ez azért meglepő, mert a szultánnak céljai között szerepelt a pápa és a római katolikus uralkodók hatalmának gyengítése is.

Kutatásaim még nem lezártak, több magyar és idegennyelvű forrás feldolgozása is hátravan még. Az eddigi kutatásaim alapján is biztosan kijelenthetem, hogy I. Szulejmán szultán hadjárataival, a protestánsokhoz fűződő toleráns politikájával az Erdélyi Fejedelemség, a Magyar Királyság, de még a Német-Római Birodalom lakosai körében is hatással volt. Mely hatás egyik eredménye a reformáció terjedése és erősödése.

¹¹⁶ vö. RÖTHER: Luther und Islam (2017), - digitalizált változat. (saját fordítás)

Irodalomjegyzék

- ÁGOSTON, G.: Európa és az Oszmán hódítás, Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014.
- ÁGOSTON, G.: Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus: A Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció, in: TÓTH, I. GY. (szerk.): Történelmi szemle, 45. évfolyam, 1-2. szám, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2003.
- ÁGOSTON, G.: Az Oszmán Birodalom. A dinasztia felemelkedése és fénykora, in: Rubicon, XXXII. évfolyam, 362-363. szám, Budapest, Rubicon-Ház Kft., 2021.
- ALBERT, E.: Ilyen volt a török Buda, 2016. – digitális kiadvány, elérhető: https://pestbuda.hu/cikk/20160829_a_torok_buda, letöltés dátuma: 2022. október 8.
- B. SZABÓ, J.: A mohácsi csata, Budapest, Corvina Kiadó, 2006, 146-165.
- BESSENYEI, J.: Ferdinánd király és a magyarországi arisztokrácia, különös tekintettel Ferdinánd pártjának kialakulására (1526-1540), in: TÓTH, I. GY. (szerk.): Történelmi szemle 45. évfolyam 1-2. szám, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2003.
- BUTT, U.: Islam and the European Reformation, 2017. - digitális kiadvány, elérhető: <https://www.newarab.com/opinion/islam-and-european-reformation>, letöltés dátuma: 2022. október 8.
- CSOHÁNY, J.: A reformáció magyarországi kezdetei és irányzatai. - digitális kiadvány, elérhető: <https://honismeret.hu/honismeret-folyoirat/a-reformacio-magyarorszagi-kezdetei-es-iranyzatai>. Letöltés dátuma: 2021. június 15.
- FAGGYAS, S. (szerk.): 500 éve reformáció, Budapest, Prúsz, 2015.
- FODOR, P.: A szultán és az aranyalma, Budapest, Balassi Kiadó, 2001.
- FODOR, P.: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb”. Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról. In: FODOR, P. (szerk.): Szülejmán szultántól Jókai Morig. Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar-török érintkezésekről, Budapest, 2014.

GÖKBILGIN, M. T.: Nagy Szulejmán szultán, Budapest, Napkút Kiadó, 2020.

GÜRSOY, Y.: Martin Luther über die Türken. Ohne Feind und Angst keine Reformation, 2018.

- digitális kiadvány, elérhető: <https://germanistik.unitbv.ro/wp-content/uploads/2020/01/Yueksel-2018-Martin-Luther-ueber-die-Tuerken.pdf>. Letöltés dátuma: 2022. október 8.

HAHNER, P.: A Német-római Birodalom. Nagy hatalom nagy hatalom nélkül, in: RÁCZ, Á. (szerk.): Rubicon, XXXII. évfolyam 362-363. szám, Budapest, Rubicon-Ház Kft., 2021

HEGYI, K. – ZIMÁNYI, V.: Az Oszmán Birodalom Európában, Budapest, Corvina Kiadó, 1986.

HORVÁTH, J.: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete, Budapest, Akadémia Kiadó, 1953.

DR. JANCsó, B.: Erdély története, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1931.

CSIZMADIA, K.: Huszár Gál nyomdász-reformátor Magyaróváron 1554-1560., gépelt kézirat.

KÓNYA, A.: Szlovák reformátusok a XVI-XVIII. században, Sáropatak, Hernád Kiadó, 2013.

MEER, M.: Martin Luther zum Islam, 2013. – digitális kiadvány, elérhető: https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/DE/veroeffentlichungen/nachrichten/studierendenwettbewerb-2013-arbeit-meer.pdf?__blob=publicationFile&v=1. Letöltés dátuma: 2021. október 9.

MOLNÁR, A.: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, 2003.

MOLNÁR, A.: Reformáció a hódolt Magyarországon, in: Molnár, A. (szerk.): História, 31. évfolyam, 9-10. szám, Budapest, História Alapítvány, 2009.

Nem hozott békét a visegrádi egyezmény a kétfelé szakadt Magyar Királyságnak, 2021. – digitális kiadvány, elérhető: <https://mult-kor.hu/nem-hozott-beket-a-visegradi-egyezmeny-a-ketfele-szakadt-magyar-kiralysagnak-20210121?pIdx=2>. Letöltés dátuma: 2022. december 31.

- NÉMETH, P.: A török hódoltság és a reformáció kezdete Magyarországon, in: NÉMETH, P. (szerk.): Kálvinista Szemle, 1. kötet, 2. füzet, Budapest, Kálvin János Társaság, 2001.
- ÖTVÖS, J.: Hitújítás Erdélyben, 2016. – digitális kiadvány, elérhető: <https://nepujsag.ro/articles/hitujitas-erdelyben>. Letöltés dátuma: 2022. december 27.
- ŐZE, S.: A nem birodalmi német protestantizmus álláspontja a török kérdésben a reformáció első időszakában, in: AJKAY, A. (szerk.): Pázmány nyomában: tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére, 2013.
- RÖTHER, C.: Luther und Islam, 2017. – digitális kiadvány, elérhető: <https://www.deutschlandfunk.de/luther-und-islam-ohne-tuerken-keine-reformation-100.html>. Letöltés dátuma: 2022. január 05.
- SZARKA, L.: A Habsburg Monarchia. Dinasztikus sikerek, nemzeti zsákcák, in: RÁCZ, Á. (szerk.): Rubicon, XXXII. évfolyam 362-363. szám, Budapest, Rubicon-Ház Kft., 2021.
- TARJÁN, M. T.: A Schmalkaldeni Szövetség bukása. – digitális kiadvány, elérhető: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1547_aprilis_24_a_schmalkaldeni_szovetseg_bukasa_muhlbergnel. Letöltés dátuma: 2021. június 14.
- TOMISA, I.: A reformáció hatása a 16-17. századi egyházi források tükrében. In: BALOGH, B. (szerk.): Ethno-Lore 29. kötet, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2012.
- Türkengefahr und Reformation. - digitális kiadvány, elérhető: <https://www.lernhelfer.de/schuelerlexikon/geschichte/artikel/tuerkengefahr-und-reformation>. Letöltés dátuma: 2022. május 15.
- UNGHVÁRY, S.: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században. Tanulmányok és életrajzi vázlatok, Budapest, Károli Gáspár Egyetem Hittudományi Karának Egyháztörténeti Intézete, 1994.